

СПОСОБИ ФОРМУВАННЯ ДИСЦИПЛІНОВАНOSTІ УЧНІВ НАРОДНИХ ШКІЛ У ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)

На сучасному етапі культурного й духовного оновлення суспільства в Україні суттєвою характеристикою освіти є її перехід до гуманістичної парадигми, згідно з якою в центрі процесів навчання та виховання стоїть особистість, її духовність, моральність, здатність до самовиховання, самодисципліни, самовдосконалення протягом усього життя.

Демократизація школи, гуманізація навчально-виховного процесу неможливі без докорінних перетворень його складових. Неможливо залишити без уваги і найважливіший аспект будь-якого виховного процесу – виховання дисциплінованості. У нових соціальних умовах виховання дисциплінованості вимагає гуманного ставлення до особистості вихованця, пошана його законних прав і свобод.

Аналіз історико-педагогічних джерел з проблеми дослідження засвідчив, що питання дисциплінованості учнів в історичній ретроспективі знайшли часткове відображення в працях О. Гончарової, О. Собченко, О. Федоровича, Г. Шукіної, Т. Шамової, Г. Черепанова, О. Шапран, С. Самаріної, З. Палюх та інших. Проте, до цього часу досвід формування дисциплінованості учнів народних шкіл у процесі навчання, які не стали предметом окремого дослідження.

Мета статті – схарактеризувати методи, прийоми, засоби, форми навчання, які використовувалися в практиці народних шкіл України другої половини ХІХ – початку ХХ століття з метою формування дисциплінованості школярів.

У процесі наукового пошуку встановлено, що в досліджуваній період провідну роль у формуванні дисциплінованості учнів народних шкіл передова педагогічна громадськість відводила уроку, його організації, методам і прийомам навчання, а також виховному аспекту змісту окремих навчальних предметів.

В контексті досліджуваної проблеми привертає увагу той факт, що дисципліна учнів на уроці ставилася педагогами-науковцями у пряму залежність від їхньої уваги й старанності. «Учень, який уважно слухає пояснення вчителя і старанно працює над розв'язанням задачі, не може порушувати тиші і спокою в класі. Якщо вчитель зумів збудити таку увагу, тоді йому не доведеться

ся турбуватися про дисципліну», – писав В. Сиповський [6, с. 120].

Учені-педагоги (М. Водовозов, Ф. Єлеонський, П. Каптерев, М. Пирогов, С. Миропольський, В. Сиповський, К. Ушинський та ін.) відстоювали думку про те, що саме в шкільній нудзі криється джерело більшості провин і навіть пороків: пустощів, лінощів, примх, відрази до навчання, хитрощів, лицемірства, обману тощо. Тому закликали дбати понад усе про те, «щоб для вихованців стало неможливим те лакейське марнування часу, коли людина залишається без роботи в руках, без думки в голові, бо саме в ці хвилини псуються голова, серце і моральність» [11, с. 359].

Вивчення історико-педагогічної літератури [3; 4; 6; 11] дозволило узагальнити погляди вітчизняних педагогів-науковців досліджуваного періоду щодо способів утримання уваги, збудження розумового інтересу учнів у процесі навчання:

– по-перше, вчитель має знешкодити вплив розважальних вражень. Для цього рекомендувалося не розпочинати урок доти, поки учні не залишать сторонні заняття;

– по-друге, дочекавшись того, поки всі заспокояться, повідомити мету й завдання уроку. Цей прийом, спрямовуючи учнів на досягнення цілі й даючи можливість досягти її, спонукає до напруження зусиль, щоб подолати труднощі. Тільки за цієї умови можлива зацікавленість роботою протягом уроку;

– по-третє, якомога менше використовувати неперервну мову, особливо для молодших школярів. Не повідомляти учням нічого зайвого, незрозумілого, такого, що не відповідає темі. «Дітей ніщо так не втомлює, як в'яла і нечітка мова, навіть тоді, коли предмет для них є цікавим», – писав М. Водовозов [4, с. 290]. При цьому вчений наголошував: «Якщо вчитель плутається в словах, постійно повторює одне й теж, вибудовує розповідь уже під час самого уроку, він не має права вимагати уваги від учнів» [4, с. 290];

– по-четверте, під час викладання предметів, що вимагають розумової напруги, частіше вдаватися до зміни видів діяльності. «Довготривала розумова діяльність стомлює дитину і вона втрачає будь-яке бажання вчитися», – наголошував Ф. Єлеонський [10, с. 189];

– по-п'яте, використовувати наочність. З цього приводу К. Ушинський зазначав: «Завдяки наочному навчанню вчитель, так би мовити, бере безпосередню участь у процесі формування у дітей інтересу до предмета, активізує висловлення ними самостійних думок. Ці умови в подальшому формують в учнів цікавість до вивчення уроків, а якщо діти зацікавлені в навчанні, то будуть дотримуватися настанов учителя й виконувати шкільні порядки» [1, с. 235]. Показово, що під час показу предметів рекомендувалося «виставляти їх стільки, скільки можна оглянути одночасно, але краще показувати їх один за одним»;

– по-шосте, в момент розсіювання уваги учнів робити паузи, збуджуючи їх цікавою розповіддю, нескладними рухами за командою, проговорюванням молитов, скоромовок, віршів;

– по-сьоме, підтримувати зацікавленість роботою впродовж уроку власною захопленістю справою. Учні мають бачити, що вчитель «не вагують» кожен їхній крок, а сам віддається роботі, і в захопленості нею хоче бачити їхній успіх, дорожить їхнім задоволенням роботою і завжди готовий прийти на допомогу заради спільної мети;

– по-восьме, використовувати методи і прийоми, суть яких полягає «не в муштрі й примусі», а в збудженні й підтримці діяльності розуму, зміцненні здібностей». Найкращими вважалися ті, що «не передають дитині готові знання, а навчають самостійно доходити до них», «не змінюють природну дію здібностей штучними засобами, а тренують їх», «збуджують самодіяльність учнів, і, діючи на розум, створюють можливість свідомо йти до мети».

Окремі рекомендації педагогіки-науковці висловлювали й з приводу виховання старанності учнів у процесі навчання. Так, М. Водовозов звертав увагу вчителів-практиків на те, що дисциплінованість учнів на уроці залежить великою мірою від того, як учитель розподіляв завдання між дітьми і привчав їх до кінця чітко й бездоганно їх виконувати. Він радив вимагати від учнів під час письма чи рішення задач виконувати можливо менше запланованого, але старанно. «Чисті зошити, старанно виконана робота викликають радість в учнів і привчають цінувати свою працю, – підкреслював М. Водовозов.

Слушні поради в цьому сенсі висловлював і Ф. Єлеонський. Педагог сформулював низку рекомендацій з приводу організації домашньої роботи учнів як запоруки виховання старанності:

– домашні завдання мають носити переважно механічний характер: вивчити напам'ять, прочитати роповідь, списати текст тощо. Завдання, які вимагають напруження мислення, слід виконувати в класі;

– обсяг домашніх завдань має співвідно-

ситися з цілями навчання. У дітей має залишатися час для гри і прогулянок;

– будь-яке непосильне завдання підтримує віру в себе;

– учні старанно й з великим задоволенням виконують домашні завдання тоді, коли зрозуміла його мета, призначення, коли усвідомлена корисність домашньої роботи;

– слід привчати дітей трудитися, оскільки причина нестаранності часто криється в тому, що діти не знають, як взятися за справу;

– будь-яке домашнє завдання має бути перевірене [3, с. 791].

Значимо, що особливу увагу вчителі звертали на постановку самих запитань. Так, Т. Лубенець для успішного використання бесіди як методу навчання з метою збудження уваги школярів слідував таким вимогам:

– запитання пропонував для всіх учнів, а відповідати мав лише той, на кого вкаже вчитель;

– між запитаннями і відповідями робив невелику паузу, щоб дати час обдумати відповідь;

– запитання ставив короткі, адже кожне зайве слово відволікає учнів;

– намагався не використовувати запитання, на які учні відповідали б простим ствердженням або запереченням;

– вимагав відповіді цілим реченням, проте така відповідь не мала повторювати запитання;

– те, що було засвоєно всіма, пропонував повторити хором [5].

Показово, що в досліджуваний період для утримання уваги доволі часто практикували відповіді на запитання хором, особливо в першому класі. Наприклад, у вигляді повторення хором скласти із звуків слово; повторити правило або щойно засвоєний новий матеріал на зразок: «В цвєткє различают чашечку, венчик, тычинки и пестик», «Кошка и собака отличаются острыми клыками» [4, с. 290].

Водночас, у практиці роботи вчителів народних шкіл широко використовувався комплекс методичних прийомів, що збуджував пізнавальну активність учнів. Підкреслюючи їх значення для збереження порядку й дисципліни на уроці, М. Штейнгауз писав: «Коли дитина засвоює знання в активній діяльності, в процесі самостійного творчого пошуку, їй ніколи порушувати класну дисципліну» [2, с. 10]. На доказ своїх переконань педагог наводив приклади такої діяльності на уроках арифметики й природознавства. Так, на уроках арифметики дитина може вимірювати, зважувати, майструвати різноманітні ваги, а на уроках природознавства – виготовляти гербарії, збирати колекції, виліплювати зразки з глини, малювати природу тощо.

Серед прийомів активізації пізнавальної

діяльності учнів, які сприяють не тільки розвитку мислення, почуттів, дитячої фантазії, а й слугують засобом збудження пізнавального інтересу й підтримання уваги школярів, учителі народних шкіл використовували дидактичну гру. Так, на сторінках журналу «Учитель» за 1866 р. учитель Росмеслер подавав приклад дидактичної гри, яку він застосовував під час вивчення з учнями рослинного світу своєї місцевості: «Вчитель сідав спиною до учнів. Останні, обравши одну з рослин, описували її ознаки до тих пір, поки вчитель не відгадував її назву» [7]. При цьому автор гри рекомендував учителям, котрі швидко розпізнають описану рослину, ставити учням додаткові запитання, щоб звернути їхню увагу на всі ознаки угадуваного предмета. Ігри такого характеру Росмеслер радив проводити з учнями при вивченні розрядів комах, земноводних, плазунів тощо.

Іншим прийомом активізації учнів на уроці слугував прийом «мовчазна метода». Її значення полягало в тому, що в класі вчителів «мовчазних», але здатних забезпечувати самодіяльність учнів, увага дітей утримувалася впродовж усього уроку, на протигагу тим вчителям, які «тільки говорять самі, горляють, лізуть із шкіри» [8, с. 319]. Найбільш сприятливими для запровадження такого прийому вважалися уроки математики й читання. На переконання вчителів-практиків ці предмети дають більше простору учням висловлюватися, знаходити помилки товаришів і виправляти їх.

Водночас, як теоретики, так і вчителі-практики досліджуваного періоду вказували на той факт, що ніщо так не втомлює дітей на уроці і не викликає відрази, як постійне заняття однією й тією ж справою. Тому для попередження втомлюваності учнів, підтримання їхньої уваги й попередження порушень поведінки радили протягом всього уроку використовувати чергування видів діяльності. Наприклад, учитель 1-го Харківського міського училища Л. Воронова проводила уроки грамоти у такий спосіб: «Спочатку звертала увагу учнів на окремі звуки навколо. Наприклад, цокіт на бруківці чи стукіт лінійки на столі, запитуючи в дітей, звідки вони про них дізналися. Після цього подавала правило: «все, про що ми дізнаємося за допомогою органу слуху – вуха, називається звуком». Потім просила учнів хором вимовити звук «а», далі окремі слова з цим звуком. Наступна робота була пов'язана з малюванням предметів, назви яких містили звук «а». Після цього учням пропонувалося самостійно скласти слова, що містять у собі названий звук. Далі вчитель показувала учням картку із зображенням цього звука літерою і пропонувала відшукати її в словах підручника» [9, арк. 82–83].

Досить високо, як свідчать результати проведеного дослідження, в окреслений історичний період оцінювалася й роль практичних вправ у формуванні дисциплінованості школярів. Так, В. Левицький у доповіді «Виховне значення практичних занять», що була виголошена 1916 р. під час педагогічного з'їзду в Києві, аргументовано доводив, що правильно організовані практичні заняття без сумніву сприяють налагодженню дисципліни й підтриманню належного робочого порядку в класі, оскільки:

- по-перше, розвивають в учнів самодіяльність: виконання різноманітних за характером навчально-пізнавальної діяльності вправ вимагає активності, самодіяльності і критичного мислення. Істотним у понятті «самодіяльність» є не сам процес дії, а елемент свідомості, розумної критики, волі, яка керує рішенням й діями учнів;
- по-друге, тренують волю учнів, займаючи емоційну сферу дітей і тим самим вносячи помітне пожвавлення і піднесення в їхній психічний стан протягом дня;
- по-третє, створюють умови для виховання дисциплінованості й самодисциплінованості;
- по-четверте, дають в руки педагога цінний матеріал для характеристики учня, бо людину краще розпізнати під час активної діяльності [10].

З огляду на це, вчителям пропонувалося частіше використовувати вправи на придумування учнями окремих слів, складання ними коротких речень, підбір слів на позначення предмета, ознаки, дії; написання творів на задану тему тощо.

Водночас, як засвідчили результати проведеного дослідження, протягом досліджуваного періоду серед численного арсеналу способів формування дисциплінованості учнів у процесі навчання пріоритет віддавали особистості вчителя. Вважалося, що лише щире бажання вчителя брати участь у всіх справах учнів, інтерес до них, ласкаве ставлення можуть збудити внутрішнє прагнення вчитися, пізнавати нове, що слугує запорукою дисциплінованості учнів на уроці.

Отже, у процесі опрацювання історико-педагогічних матеріалів дійшли висновку, що в досліджуваний період дисциплінованість учнів у процесі навчання досягалася завдяки:

- вдало вибудованій конструкції уроку, що включалася в якості обов'язкового елементу організацію класу й передбачала урізноманітнення видів роботи учнів з метою запобігання втомлюваності в процесі довготривалої розумової діяльності;
- використанню методів і прийомів («жива бесіда», дидактична гра, «мовчазна метода», «метод нормальних слів», практичні вправи

тощо), що забезпечували підтримання уваги й збуджували розумову зацікавленість і пізнавальну активність учнів;

– застосуванню наочності у поєднанні з живим словом учителя (розрізні абетки, предмети для лічби, прилади для вимірювання, малюнки, гербарії тощо), що створювали умови для розвитку уваги, спостережливості, уяви учнів, стимулюючи їх до самодіяльності;

– раціональному поєднанню засобів вербального й невербального впливу вчителя на учнів, його захопленості справою, вмінню збудити внутрішнє прагнення вчитися й пізнавати, реалізація яких відбувалася через усталений стиль спілкування вчителя з учнями.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Гавриш Р. Л. Земська школа на Полтавщині / Р. Л. Гавриш. – Полтава : ВЦ «Археологія», 1998. – 102 с.
2. Штейнгауз М. М. Ручной труд в народной школе / М. М. Штейнгауз. – М. : Изд. журнал «Народ. учитель», 1913. – 47 с.
3. Елеонский Ф. О школьной дисциплине / Ф. Елеонский // Учитель. – 1864. – № 1–24. – С. 418–880.
4. Водовозов Н. И. Избранные педагогические сочинения / Н. И. Водовозов. – М., 1978. – 653 с.
5. Лубенец Т. Педагогические беседы. – СПб., 1913. – 578 с.
6. Сиповский В. Д. Избранные педагогические сочинения / В. Д. Сиповский, 1911. – 314 с.
7. Об естественно-исторических экскурсиях // Учитель. – 1866. – С. 251–255.
8. Содействие учеников учителю // Учитель. – 1863. – № 7. – С. 317–321.
9. Ф. 200, Оп. 1, Спр. 293 «Отчеты о работе школ и сведения об отделениях и учреждениях о-ва грамотности, конспекты пробных занятий учительниц», 1906, Арк. 82–83.
10. Труды Киевского педагогического съезда (12–19 апреля 1916 г.). – К., 1916. – 786 с.
11. Ушинский К. Д. Собрание сочинений : [в 11 т.] / редкол. А. М. Еголин, Е. Н. Медынский, В. Я. Струминский. – М., Л. : Изд-во АПН РСФСР, 1948–1952. – Т. 9. – С. 359.